

Статті і студії

УДК 821.161.2–94+329.15(477)

М.І. Степаненко

ОЛЕСЬ ГОНЧАР — ІВАН ДЗЮБА — ПЕТРО ШЕЛЕСТ: ЩОДЕННИКОВА ВЗАЄМОРЕЦЕПЦІЯ

За матеріалами щоденників Олесь Гончара і — почасти — Петра Шелеста у хронологічному розрізі, який охоплює період із 1965 року по 1995 рік, з'ясовано місце та роль письменника, публіциста, громадського діяча Івана Дзюби в громадсько-політичному житті України доби Хрущова, Брежнєва, перебудови й незалежності нашої держави.

***Ключові слова:** Іван Дзюба, Олесь Гончар, Петро Шелест, щоденники, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», шістдесятники.*

Діарійні записи Олесь Гончара про Івана Дзюбу перегукуються з нотатками про Віталія Коротича. Схожість, про яку йдеться, передусім у тому, що з роками захоплення автора «Щоденників» цими двома по-своєму талановитими шістдесятниками, його глибока симпатія до них, прагнення підтримати й захистити їх притлумлюються, переростають у неповагу, якусь холодну байдужість, навіть упередженість. Щоправда, Іван Дзюба, на відміну від Віталія Коротича, «не воює» ні з живим, ні з мертвим Гончаром, у своїх літературознавчих студіях позитивно характеризує його художній доробок, зокрема малі жанри прози — повісті та оповідання, яким критика не приділила належної уваги, які загубилися в романному огроми письменника. Отож, не пристав Іван Михайлович до тих, хто ганив Гончара, приписував йому провини різного ступеня тяжкості (з-поміж них і ті, до котрих автор «Собору» не мав навіть опосередкованого стосунку). Мабуть, урізалось в тямки колишньому найактивнішому шістдесятникові, як йому допоміг Олесь Терентійович, коли схилив на свій бік Миколу Бажана й вони разом відмовилися брати участь у роботі цековської комісії, яка поставила за мету знезброїти, знеславити, скомпрометувати непокірного й розумного автора крамольної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за те, що відверто, а основне — аргументовано виказав прямо у вічі найвищим партійним бонзам пекучу правду про цинічне російщення України, про ганебну радянську практику стосовно неросійських націй та народностей Союзу РСР, про жажливі збочення, пов'язані з утіленням у життя ленінської національної політики, про цілковиту ревізію цієї політики, що «її здійснив у тридцяті роки Сталін і продовжував Хрущов» [7, ч. 5, с. 100].

Уважне прочитання щоденників дає право твердити, що після 9 листопада 1973 року, коли з'явилася заява Івана Дзюби про помилування, Олесь Гончар по-іншому глянув на нього. Сенсаційну новину про донедавна «полум'яний символ часу. Майже месію» [9, ч. 10, с. 45] сумлінні слуги комуністичного режиму за наказом своїх вождів намагалися рознести якомога ширше і чимдуж гучніше. Газета «Літературна Україна» відразу ж знайшла на своїх шпальтах місце для покаянного слова Дзюби й додала до нього таку передмову-коментар: «Редакції газети «Літературна Україна» стало відомо, що Президія Верховної Ради Української РСР розглянула питання про помилування засудженого колишнього члена Спілки письменників України Дзюби І. М. Зважаючи на те, що під час слідства і в суді він визнав свою вину, сприяв розслідуванню злочину й щиросердно розкався, Президія Верховної Ради УРСР Дзюбу І. М. помилувала». У ній уміщено ще одне повідомлення: «Кореспондент

«Літературної України» зустрівся з Дзюбою І. М. і мав з ним розмову, під час якої він передав свою заяву з проханням довести її до відома читачів» [10].

Дзюбин учинок Гончар зрозумів і оцінив по-своєму, про що можна судити з діарійних нотаток другої половини 80-их — першої половини 90-их років, у котрих ренесанс шістдесятництва подано як явище недавньої історії. Цікавило його й те, коли зламався Іван Дзюба: «Чи в ізоляторі на Володимирській, чи ще раніше був новітнім Азефом?» [5, т 3, с. 447]. Зауважимо, що дехто із так званих «доброзичливців» хотів почепити тягар відповідальності за нелегкі життєві випробування, які випали авторові «Інтернаціоналізму чи русифікації?», на Олесь Гончара. Так, літератор N — «єдиний з письменників уславив свого хижака-покровителя, секретаря ЦК «Вербицького» в романі», а «тепер видає вже себе навіть за «жертву», за «вольнодума», якого весь час «топтали», — в інтерв'ю досить популярній комсомольській газеті «Коза» докоряє Олесеві Терентійовичу, що виключив Дзюбу зі Спілки письменників, а перед цим нібито його «ледве не силою затягнув, загітував вступити до КПРС» [27 березня 1991]. Звинувачення безпідставне: коли Дзюбу позбавляли письменницького квитка, Спілкою керувала інша людина. Як не дивно, але інформацію такого штибу поширювали навіть відомі майстри слова, скажімо, той же Павло Загребельний. 23 березня 1995 року в газеті «Комсомольское знамя», йдеться в нотатці від 9 липня 1995 року, він повідомляє: «Не я, а Гончар був головою Спілки, коли Дзюбу виключали». Боляче реагував чутливий до неправди Олесь Терентійович на таке лицемірство, адже на той час він «був уже вигнаний з тієї посади, а сам Загребельний був на президії й виступав», причому дуже критично. Його промову точно занотував заступник відповідального секретаря правління Спілки письменників України Леонід Бойко, який вів протокол того сумнозвісного закритого засідання правління:

«Два роки тому ми вже говорили про всі ці речі, про поведінку Івана Дзюби. Але є речі непоправні. Коли людина, боєць тікає з поля бою, то якщо він навіть одумається і повернеться в шеренгу знову, навіть стане героєм, все одно ті десятки чи сотні людей, які загинули через його боягузтво або зраду, полишаться на його совісті. І йому ніхто цього не подарує.

За ті два роки, що минули після розмови на президії, Іван Дзюба не зробив навіть спроби порозумітися, не порадився, що б і як зробити, щоб вибратися з тієї халепи, в яку він ускочив. Підкреслюю: він із нами ніколи не радився. Він найбільше уболівав за своє реноме, за свій авторитет там, а не тут, у нас. І сьогодні він такий самий, на тих самих позиціях, що й два роки тому.

Його книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?» грає на руку нашим ворогам. Таким чином, Іван Дзюба поставив себе поза межами Спілки письменників СРСР. Він не захотів контактувати з нами і спробувати знайти спільну мову. Наш народ тяжко й уперто працює, будуючи наше суспільство, а Дзюба, замість того, щоб допомагати йому в цій справі, стає фактично шкодити йому. Спілкування з невеличкою кучкою Чорноволів, Стусів, Морозів та іншими не сумісне з перебуванням Івана Дзюби в Спілці письменників України» (див.: [1]).

Очевидно, пам'ятав, та не хотів згадувати Павло Архипович і те, як приходив того березневого вечора на квартиру Леоніда Бойка, аби передати інформацію, що ЦК КПУ зажадав терміново подати протокол засідання з порядком денним «Персональна справа Івана Дзюби».

«Діла твої, Господи! — це останні рядки зі щоденників, написані 9 липня 1995 року — за 5 днів до того, як зморене і зболене серце Гончара перестане битися. — Був же присутній дорогий Павло на тому пленумі СПУ, де мене під орудою секретаря ЦК КПУ всупереч волі пленуму з кричущим порушенням Статуту було відправлено на вільні хліба (хоча я сам цього хотів, бо інакше ЦК з'їло б)!

І ось тепер наш друг Павлуша «забув», що я навіть був відсутній, коли Дзюбу виключали... Це при його феноменальній пам'яті на числа, на людей, на події. Боже, прости земляка!».

Леонід Бойко у своєму коментарі до протоколу запевняє, що Олесь Терентійович був присутній на засіданні, але «в обговоренні участі не взяв, навіть не подав жодної репліки... І проголосував — «за виключення». Як з'ясувалося згодом, перед засіданням з усіма членами президії Спілки письменників України було проведено «профілактичні» бесіди в ЦК КПУ й категорично наказано голосувати «за виключення І. Дзюби із Спілки письменників». Спробуй ухилитись при відкритому голосуванні — не оберешся клопотів до кінця життя! Певна річ, сьогодні можна по-різному ставитися до такої поведінки Олесея Гончара. Але щоб судити його, мабуть, треба побувати в його тогочасній шкурі» (див. про це: [1]).

Якщо говорити про оцінку Олесем Гончаром Івана Дзюби як постаті в українському духовному й суспільному житті, то вона нагадує зигзагоподібну шкалу, на котрій фіксуються плюси і мінуси, тобто взаємини цих людей наповнювалися симпатіями та антипатіями, митями радості й годинами розпуки, переситом захоплення і надмірністю зневаги.

Перша нотатка про Івана Дзюбу з'явилася в січні 1965 року. Її зміст — розповідь про Симоненківський вечір, який відбувся в Будинку літераторів 16 січня, з нагоди 30-ліття від дня народження письменника. Основним доповідачем на цьому пам'ятному й до сьогодні дійстві був Дзюба. Автор щоденників, однак, розповідає не про зміст виступу, а про анафему, яку проголосив своєму вчителеві Леоніду Новиченкові відчайдушний і талановитий оратор, чим викликав рев у «молодої бурі»: «Ганьба!» Присутній на літературному дійстві Євген Сверстюк розповість через 30 років у праці «Василь Симоненко прилетів на білому коні» про сміливий учинок шістдесятника Дзюби таке: «На публіку особливо сильне враження справив розгром... Л. М. Новиченка, який до кінця вислухав усе, тримаючись за край столу, а потім заспішив до дверей під в'їдливий супровід якихось хлопців, що кидали йому навздогін «юда» [15, с. 152].

Якщо ж говорити про засадничі положення «Виступу...» Івана Дзюби, то можна з певністю констатувати: апелювання автора до Новиченка — це не основна, а другорядна сюжетна лінія на тлі глибокого за змістом, свіжого за проблематикою, оригінального за манерою викладу публіцистичного твору шістдесятника. До найважливіших питань, порушених у доповіді-дослідженні, необхідно віднести такі: творчість Симоненка не можна відривати від цілісного процесу продукування нової української літератури, від неперервного процесу формування нових цінностей, не можна виставляти його як «єдиного зрілого поета серед молодих» з метою «побивати» ним інших письменників. Вирізнено й те, що з традицією «померлими бити живих» треба назавжди прощатися, бо вона скомпрометувала себе — не употужнювала, а гальмувала будь-який мистецький поступ, перепиняла ходу раціональній ідеї, всьому новаторському, передовому. Дзюба вперше в літературознавстві заговорив про найпосутніше: *чого* домігся в царині поезії й *що* залишив нам у спадок молодий та яскравий письменник, автор збірок «Тиша і грім», «Земне тяжіння». Це, по-перше, те, що Симоненко за короткий час успішно пройшов великий шлях від «плитких сентенцій» до «філософсько-політичного думання, до поезії як арени самостійного мислення» [6, с. 154], здолав найвищі висоти, що було під силу небагатьом його ровесникам. Це сталося тому, що він «мужньо говорив правду, й правда його самого робила більшим і більшим». Медичне поняття «ледаче серце» — не для нього, позаяк у Василя Симоненка працювала душа й чиста совість. Він не звужував свій шлях, а розширював, уперто долав долею суджені терени-перешкоди. Про цю особливість письменника Дзюба заявляє коротко та образно: «Коли людина говорить на повний голос — голос її міцніє. А коли привчає себе говорити напівпошепки — цей «шепіт»

стає її «нормальним» голосом» [там само]. Вимогливість до себе, немилосердна самокритичність, вічна невдоволеність собою забезпечили двадцятивосьмирічному лицареві української поезії такий успіх, якого досягають далеко не всі ті, кому Бог відпускає довге творче життя.

Щодо другого моменту, про який говорить Іван Дзюба, то він такий: Василь Симоненко — особливий поет національної ідеї, оскільки він визнає й декларує цю ідею, проте не заціклюється на ній. Сповідувана великим митцем «національна ідея» не витісняє, а втягує, не пригнічує, а збуджує, не вбиває, а каталізує безмежжя інших загальнолюдських ідей. І саме заглиблення в національну ідею, відданість їй веде разом і до найпотаємніших глибин інших соціальних та духовних проблем» [6, с. 155].

Третій момент — це уроки громадянської етики, яку Василь Симоненко розумом та серцем сповідував і вимагав її від інших. Він не жив за подвійним стандартом, як багато його ровесників і старших письменників, у нього слово відповідало ділу, теорія — практиці, прожект — реальності, йому була чужа й давня стара премудрість інтелектуала-вужа: «Летай иль ползай — конец известен: все в землю ляжем, всё прахом будет» [6, с. 156].

Ще раз наголосимо, що Дзюбу вельми насторожує, тривожить «одностайна любов» до мертвого Симоненка всіх — і тих, хто йшов із ним однією стежею, і тих, із ким йому було не по дорозі. Для останніх, переконує автор «Виступу...», — це спосіб виживання й самоствердження: «Вони хитрі, вони любитимуть, бо знають: ненавистю можна вбити тільки живого, а от любов'ю можна вбити і померлого. Але ми все-таки повинні їх переконати, що не в їхньому інтересі любити Симоненка, що він із того світу ще не раз таке втне, що доведеться їм довго від нього відхрещуватися» [там само].

Іван Михайлович захопував у себе публіку не ораторськими здібностями (він їх не мав), а правдою, яку понад усе цінував сам і ніс її людям. «Коли цей вродливий, стрункий чоловік зі світлонаївними, аж мовби дитинними очима виходив на сцену, — згадує поетеса Ірина Жиленко, — аудиторія завмирала. — Іван був глadiatorом і рицарем, а кожен його вихід на трибуну — поєдинок. Із глупством, косністю, підлістю, ошуканством... Іван розкривав лицемірну «кухню» тодішньої літературної критики. Він цитував, зіставляв, ловив поважних письменників на брехні, пересмикуванні, доносительстві й хамелеонстві. Він знищував таких доценту» [9, ч. 10, с. 44]. Шістдесятники добре пам'ятають, як доведена до агонії президія часто примушувала зійти Дзюбу з трибуни, позбавляла його слова і як він одного разу гнівно відповів їй: «А що ви думали?! Ви будете брехати — а я мовчатиму?» [там само]. Це занадто сміливі виклики, вони привертали увагу влади, за них треба було відповідати за найжорсткішими мірками.

Час розплати, як і слід було очікувати, не забарився. 1 квітня 1965 року Гончар записує в щоденнику, що мав «тяжку розмову» з Андрієм Скабою, секретарем ЦК КПУ, про Дзюбу, про те, чому його як націоналіста, ворога радянської держави, пропагандиста антирадянських ідей не позбавляють членства в Спілці письменників. Отже, можновладці хотіли чимшвидше ізолювати впливову в суспільстві людину, у яку, «без перебільшення, був закоханий весь інтелігентський Київ» [там само], від активного життя, зганьбити її, очорнити в очах чесних громадян. Скаба (зрозуміло ж, і вся партійна верхівка) скаженіли від того, що з'являлися критичні статті про українську мову в журналі «Дніпро», що організовувалися літературні вечори, що оживав студентський рух. «І все це, — обурюється Олесь Терентійович, — кримінал проти Спілки». Партійники мали б розібратися в причинах того, що відбувається, але де там: «...натомість — полювання за молодими, принизливе, ганебне. Образи, санкції, крики, погрози — геройство в кабінетах... І це — керівники. Це так треба працювати з інтелігенцією?»

Виступ на Симоненківському вечорі, промова в Бабиному Яру, вставання на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» і називання членів української інтелігенції незаконно й несправедливо заарештованих радянським режимом, підготовка книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку безспідставно вважають маніфестом шістдесятників, підписання разом із Іваном Світличним, Надією Світличною, Ліною Костенко, Аллою Горською листа-звернення до низки високопосадовців — першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, голови Комітету в справах державної безпеки В. Ф. Нікітченка, голови Спілки письменників України О. Т. Гончара, голови Спілки художників України В. І. Касіяна, голови Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченка, секретаря Президії Верховної Ради УРСР А. Зленка, депутата В. С. Стефаніка — зі звинуваченням у порушенні судового процесу над В'ячеславом Чорноволом у некваліфікованості й необ'єктивності суду, вирок якого «перебуває в разючій невідповідності до матеріалів слідства і звинувачення, скидається на особисту помсту, розправу наділених владою осіб над людиною, що по-інакшому думає і насмілюється критикувати дії окремих представників радянських установ, тобто здійснює своє конституційне право», та з вимогою «особисто втрутитися в справу В. М. Чорновола і не допустити ще одного грубого порушення соціалістичної законності, не допустити ще одного зловісного прецеденту» [17, с. 482], — ось перелік аж ніяк не всіх звинувачень, які офіційно й неофіційно інкримінувала Іванові Дзюбі тодішня влада.

«Справа Дзюби» швидко товстіла від нових злочинів. Вона набула всесоюзного розголосу, про неї знали й за кордоном. Коли Олесь Гончар улітку 1966 року відвідував Канаду, то почув від посольських, що там була демонстрація перед парламентом і радянською амбасадом на знак протесту проти процесу над Дзюбою та Світличним. Називає він і кількість учасників цієї акції: за одними підрахунками, 1200 осіб, за іншими — 4000 [28 червня 1966].

Про працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка буквально сколихнула верхи і низи радянського суспільства, за яку постраждали через «самвидавське поширення» чимало людей, у щоденниках згадано принагідно (див. напр.: [19 липня 1966; 3 березня 1990]). Олесь Терентійович чомусь не приділив належної уваги цій виняткової значущості події. Переповідає він лише почуту від Шевелів, які приїздили до нього в Кончу, інформацію, що Дзюбин трактат у Москві читано на найвищому рівні та що нібито хтось із тамтешніх інструкторів погодився, що доля правди в писаннях є. Сказано й про те, що мовбито створено якусь комісію з національних питань [19 липня 1966].

Досвідчений Гончар підтримує молодого Дзюбу в тому, що той не влезить у дрібні чвари, дрібне політиканство, різні інтриги, на умовляння малих лідерів відповідає: «Не хочу брати участь у ваших маніпуляціях...» [4 вересня 1966]. «Таке бажання маю і я, — читаємо тільки-но цитовану нотатку. — Чим далі — нестерпнішими стають оці маніпуляції, що оточують творчу людину і будь-що намагаються засмоктати її, зробити подібною до себе, до їхніх маленьких душ.

Доводиться виборювати кожен день творчого життя. Навіть якщо йдуть на тебе гори, цілі буруни брехні й цинізму — мусиш вистоювати. Інакше не можна. Дух мусить мати свій суверенітет».

До найбільших заслуг Олеся Гончара, пов'язаних із захистом Івана Дзюби, віднесемо передовсім те, що він відмовився брати участь у «комісії (по Дзюбі та ін.)» [8 травня 1993]. Про це довідуємося з діарійних нотаток від 20 липня 1988 року і 8 березня 1995 року. Відомо, що «цековську» комісію створено за ухвалою Політбюро під орудою Петра Шелеста. «...Якби не наш протест із Бажаном, що фактично знейтралізував цей езуїтський намір, то репресії почались би вже тоді, а не через 5 років, коли мене вже було усунуто від керування Спілкою...», — напише Гончар майже через 30 літ — 8 березня 1995 року. Вже в період перебудови (1988 рік) Іван

Михайлович довідається від Олесь Терентійовича, як готувався над ним «і його вагаю» процес: Гончарові й Бажанові було роздано «купу макулатури», листівок, щоб читали та, як посвятив їх у цей ганебний задум «один чесний чекіст» Головка, виступили від інтелігенції в ролі «експертів». «Ну, як П. Любченко колись виступав за дорученням ЦК як громадський прокурор на процесі СВУ (тепер ми знаємо — сфабрикованому)...» — зі злобою коментує цю авантюру автор щоденників. Така пропозиція роздратувала обох письменників. Аби ухилитися від участі в роботі комісії й цим виявити свою громадянську непокору, вони вдалися до хитрого плану: Микола Платонович раптово має «захворіти» та опинитися в Пущі-Водиці, а Олесь Терентійович напише різкого листа Шелестові: «...рішуче відмовляюсь від такої ролі, й на вашій дивній «комісії» більше ноги моєї не буде!..» [20 липня 1988]. Партійці приховали це послання, сподівалися, що про нього ніхто і ніколи не довідається. Однак часи змінилися, й колись засекречені ними матеріали розтаємничуються, що дає змогу сумлінним дослідникам писати правдиві сторінки української історії. Процитуємо без скорочень лист Олесь Гончара до першого секретаря ЦК Комуністичної партії України товариша Шелеста Петра Юхимовича:

«Вельмишановний Петре Юхимовичу!

Я не зможу брати участь у роботі комісії. Не зможу тому, що смисл її роботи мені неясний.

Яке призначення підготовлюваних матеріалів? Чи мають вони якусь стосовність до процесу над Світличним? Я був і залишаюся при тій думці, що репресії не є найкращим способом розв'язання ідеологічних питань. Більше того, вважаю, що проведені арешти завдали шкоди ідейно-виховній роботі партії, посіяли серед інтелігенції, особливо серед молоді, настрої підозрілості, недовіри, пригніченості, й це тоді, коли, йдучи назустріч 50-річчю Великого Жовтня, нам належало б згуртовувати всі творчі сили для спільної патріотичної роботи. Буває іноді, що навіть до людини винуватої, до людини, яка помилилася, стала на хибний шлях, доцільніше виявити великодушність. Деколи навіть судовий вирок має меншу силу, ніж акт великодушності, гуманності.

Щодо листа І. Дзюби. Неважко помітити його односторонність, у ньому чути відгомін давно осуджених націоналістичних концепцій. Автор явно згуцує фарби, зміщує акценти, на одному надто наголошуючи, інші затушовуючи; в статті, скажімо, зовсім обійдено той факт першорядної ваги, що український народ був урятований від винищення фашизмом лише завдяки надійній єдності в роки випробувань з народом російським, зі всіма народами Радянського Союзу. Це лише один з прикладів авторської тенденційності. І все ж є в статті Дзюби чимало такого, що заслуговує на серйозну увагу ЦК. Це, зокрема, ряд конкретних фактів та статистичних даних, що стосуються українських шкіл по містах, видань, тиражів, підготовки спеціалістів у вищих школах республіки тощо. З листа видно, що ідейно нездорові настрої серед молоді виникають здебільшого як відповідь на прояви великодержавництва, на факти зневаження української мови та ігнорування її в установах, у вищій школі, що прямо суперечить відомим указівкам В. І. Леніна в національному питанні.

Одним із таких проявів великодержавництва я вважаю т. зв. «Письмо семи», адресоване в ЦК КПРС. У відповіді на цей «документ» я не можу взяти участь ще й тому, що вважаю нижчим своєї гідності відповідати на анонімку. Безіменна ця писанина наскрізь пройнята шовіністичним духом, злобою і зневагою до української культури. Якщо вітати Шолохова українською мовою розцінюється як кримінал, якщо не здатні зрозуміти, що українське слово було сказане на ювілей на знак поваги до матері письменника (відомо ж, що мати Шолохова українка), якщо цьому надається якогось іншого підозрілого значення, то про що можна говорити?

Сам факт розслідування цієї безчесної анонімки є образливим для української інтелігенції. Нашій інтелігенції нема в чому виправдовуватись, бо всім життям, працею, творчістю вона довела й доводить свою вірність ленінським ідеям інтернаціоналізму, вірність священній для всіх нас ленінській рівноправній дружбі народів.

Коли ж настає потреба розібратися в пекучих питаннях, послухати думку інтелігенції про складні сьогочасні процеси ідеологічної роботи, то для цього можна знайти відповідні форми. Послухати живих людей у відкритій розмові, вдатись до вільного обміну думок, а не вивчати ці питання по анонімках.

Дорогий Петре Юхимовичу! Прошу зрозуміти мене правильно: лист цей продиктований бажанням глянути правді у вічі, висловити погляд на речі одверто, чесно, без крутіїства. Кожен із нас повинен діяти так, як підказує совість. А саме моя совість, моє сумління й спонукають мене сказати ці слова, висловити ці думки.

З глибокою пошаною

Олесь Гончар» [4, с. 109-110].

Про реакцію першого секретаря ЦК КПУ на такий сміливий лист та ще й від усесвітньо відомого на той час письменника-романіста довідуємося з щоденникової нотатки, датованої 18 серпня 1988 року: апаратники розповідають, що Петро Шелест дуже лаявся, коли одержав послання, метав на його автора гнівні громи: «Гончар їжака мені під задницю підклав! Що я робитиму з цим його листом? Це ж лист від члена ЦК! Той хитрий у Пущу втік, а цей, дурень, папера офіційного мені такого підкинув, що його ні зареєструвати, ні повернути, ні в кошик кинути!..» З іншого запису від 3 березня 1990 року дізнаємося, що Гончарів лист був для Шелеста бомбою [3 березня 1990].

У щоденнику Петра Юхимовича 13 січня 1966 року записано, що в ЦК КПУ проведено нараду з питань науки і пропаганди, у якій брали участь українські письменники, викладачі університету й вищої партійної школи, відомі історики, працівники ЦК КПРС із питань науки та пропаганди. На цьому зібранні розглядали питання про надання критичної оцінки такому «шкідливому ідеологічному документові», як трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Домовлено й про те, що група товаришів підготує документ, який би викривав працю Івана Дзюби. Перший секретар ЦК Компартії України повідомив присутнім, що Олесь Терентійович Гончар не зголосився брати участь у роботі комісії й про це письмово повідомив ЦК. Реакція на почуте в партапаратників була різною. Як повідомляє Петро Шелест, «гарячі голови», зокрема Грушецький та Ватченко, прагли «політичної крові», пропонували вжити «лівацьких заходів впливу на Олеся Терентійовича: виключити його з партії, вивести зі складу ЦК, відкликати з депутатів, удатися до глибокої ідеологічної «проробки», навіть заарештувати. Шелест усвідомлював, що «піти цим шляхом, значить нашкочити нашій спільній справі — відштовхнути, а може, і втратити талановитого письменника й впливову людину серед творчої інтелігенції» [17, с. 223]. Він остудив ортодоксів-марксистів, за що його похвалив тодішній Голова Президії Верховної Ради СРСР Микола Підгорний: «Знаєш, Петре, — сказав він Шелестові, — нас з тобою арештують, ніякий ... і слова не скаже. Про Гончара заговорить світ, та й узагалі, який ідіот виношує таку ідею» [там само]. Інформацію про відмову Олеся Гончара бути причетним до «справи Дзюби» зберігають також мемуарні записи Петра Юхимовича 1992-1993 років: «Я вже писав... про книгу Дзюби. А сталося так, що деякі письменники, такі, як Гончар Олесь, відмовилися брати участь у кампанії проти цієї книги. Але ж це справа кожного! Проти Гончара виступили мої товариші по ЦК, хотіли його вивести зі складу ЦК і т.п. Я поїхав тоді у ЦК КПУ порадитися з Підгорним. Розповів йому. Він каже: «Петре, тримайся лінії такої, якої ти тримався. Україна і Росія, як вони розділяться, то немає й Союзу! На кого ж, як не один на одного нам рівнятися?» [16, с. 423].

Петро Шелест нічого не говорить про зустріч, яку мав із Олесем Терентійовичем після одержання листа. Гончар же на все життя запам'ятав той візит до ЦК і зафіксував це в щоденниках: «Був на розмові в Шелеста, зробив заяву про відставку (в зв'язку з наближенням з'їзду). Розмова важка. Як з бетоном. А висловив усе, що накопало. І за всіх — і за старих, і за молодих.

Тепер ждуть — з якого боку мстивий і злобний удар» [29 січня 1966]. Згадано в цій нотатці й про «побратима по нещастю», яке трапилося у зв'язку зі «справою Дзюби», Миколу Бажана: «Заходив Бажан. У нього теж ночі-кошмари і настрої не кращий. І все ж віряться в просвітління».

Валентина Данилівна, коментуючи напружені до крайньої межі, знервовані відвідини Олесем Терентійовичем ЦК, посилається у книзі «Я повен любові...» на таку почуту від нього розповідь: «На тій вирішальній розмові в Першого, де було обляяно мене «демократом», усе доскіпувано було:

— Що и цим хотіли довести? Показати, який Ви лицар (осудлива гримаса).

І давали зрозуміти, що ще не пізно поправити становище. І що як далі стоятиму на своєму, то втрачено буде багато — і цікавість, і депутатство. Який тупий і жалюгідний шантаж! Та плювати мені на всі чини, якщо їх треба добувати ціною свободи — свободи художника!» [3, с. 90].

Удар, про який говорив Олесь Гончар, чекав його невдовзі. Від середини березня 1966 року він уже не член ЦК. Це не те що не засмутило, а навіть заспокоїло письменника, бо він не мав анінайменшого бажання жити з розтоптаним сумлінням, хотів «дивитись чистими очима в вічі дітям своїм і друзям» [18 березня 1966].

Щоденникова сторінка Шелеста від 28 січня 1966 року свідчить про те, що він нібито неабияк уболівав за долю Олесь Гончара, намагався захистити його від «не в міру «гарячих» голів». Бесідуючи з Олександром Корнійчуком про письменницьке життя в Україні, про роботу Шевченківського комітету, Петро Юхимович застерігає, щоб «до Гончара підійшли обережно, з розумінням», а не рубали з плеча, як дехто пропонує, тому що такий підхід нашкодить спільній справі.

Тут місце розкрити ще один штрих до «справи Дзюби» — ставлення Шелеста до Івана Дзюби та його трактату. Воно, як ділиться в інтерв'ю з Сергієм Шаповалом (2001 рік) молодший син Шелеста Віталій, неоднозначне:

Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» «була в батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція стосовно Дзюби в наших розмовах багаторазово прокручувалася і поступово формувалася» [17, с. 748]. Від себе зауважимо, що навряд чи ще хто-небудь із високих партпаратників сприймав так, як Шелест, просякнуту націоналізмом книгу, котра наробила стільки лиха, та її автора — антиінтернаціоналіста». Це відчував і сам Дзюба. Поглянувши на колишнього першого секретаря ЦК КПУ з відстані майже в сорок років, Іван Михайлович скаже, що «становище Шелеста було складне, йому доводилося лавірувати і, намагаючись хоч трохи розширити економічні або, може, й культурні права України, він, натомість, мусив за давньою українською традицією компенсувати це маленьке українофільство політичною запопадливістю... Петро Юхимович був неординарною людиною і, певно, хотів залишити добрий слід на українській землі. Але не все від нього залежало» [17, с. 765, 767].

Повертаючись після такого розлогого відступу до розкриття основної проблеми, зокрема демаршу, який учинили Гончар та Бажан, слід вияскравити те, що ці двоє письменників не допустили спроби сфабрикувати ще один антиукраїнський процес (створена комісія розпалася), змусили партійних чиновників винаходити інші сценарії впливу на непокірних і хоч трохи оглядатися назад, думати, що чинять, зрештою, пам'ятати, що за все скоєне колись треба відповідати перед самим собою, перед людьми та перед Усевішнім.

Чого-чого, а інших сценаріїв для «перевиховання» негодних людей у влади не бракувало. Ось один із них: Ю. Кундуфор, завідувач відділу науки і культури ЦК КП України, та Г. Ревель, завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КП України, продовжуючи розпочатий кілька років тому наступ на Івана Дзюбу, 10 квітня 1967 року подали до ЦК КП України «Лист... про опозиційність І. Дзюби». У цьому документі вони обчіпляли з голови до ніг Івана Михайловича Дзюбу ганебними ярликами, вишикували в ряд усі політичні «диверсії», які, на їхню думку, саме через бездіяльність Спілки письменників України, очолюваної Олесем Гончаром, набували щодалі ширшого розголосу й більших розмахів.

Щоденники Олесь Гончара й Петра Шелеста засвідчують, що переслідування Івана Дзюби не припинилося і в 70-их роках, воно навіть посилювалося. Тяжкими для виснаженого хворобою Івана Михайловича стали 1972 і 1973 роки: психічні засоби впливу, арешт, допит, ув'язнення (5 років таборового режиму). Партійні ідеологи вперто доводили до логічного кінця розпочату проти Дзюби кілька літ тому кампанію. Учасником деяких зінтригованих ними дійств був і Олесь Гончар. У нотатці від 2 березня 1972 року з максимальною точністю відтворено перебіг подій, пов'язаних із виключенням Дзюби зі Спілки письменників. Почалося з того, що Федченко особисто зобов'язав Олесь Терентійовича завчасно з'явитися на партком. На призначену годину Гончар прибув до ЦК, де «якось метушня... щось тривожне», й почув від Федченка таке: «Є постанова Політбюро про Дзюбу... На підставі висновків комісії». До комісії входили: Скаба (голова), Козаченко, Шамота та інші. «Справу Дзюби» Олесь Терентійович називає лайкою, викладеною на 12 сторінках, у якій «про шовінізм ні слова. Про те, що школи русифікуються, — ані-ні!» [5, т. 2, с. 107].

Під час прогулянки в саду після ознайомлення зі «страшними» злочинами Дзюби Бажан сказав Гончарові: «Я розумію, сьогодні питання перед нами поставлено так: або партія, або Дзюба. Або голосуй, або...» І додає: «Так гидко не почував себе після 37-го року...»

У щоденниках зафіксовано хід «драматичного (за температурою виступів)» [7, ч. 8, с. 102] закритого засідання президії, на якому були присутніми Микола Бажан, Олександр Бандура, Яків Баш, Платон Воронько, Олесь Гончар, Андрій Головка, Любомир Дмитерко, Павло Загребельний, Микола Зарудний, Юрій Збанацький, Василь Козаченко, Іван Ле, Олекса Мусієнко, Леонід Новиченко, Борис Олійник, Степан Олійник, Дмитро Павличко, Натан Рибак, Михайло Стельмах, Павло Усенко, Микола Ушаков, Микола Шамота. Вступне слово зробив перший заступник голови правління Спілки письменників України Василь Козаченко, який головував на цьому зібранні. Він демонстрував закордонні видання Дзюби, вбачаючи в цьому величезне зло. Працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Козаченко назвав компілятивною, побудованою «в дусі націоналістичних писань Сергія Єфремова, Михайла Грушевського та інших націоналістичних видань. Хоч і не завжди з посиланням на них... Одне слово — праця І. Дзюби просякнута націоналістичним духом. Від неї лєнінізм та нашими комуністичними ідеями і не пахне... За неї схопилися, як за знахідку, покидьки всіх мастей від лютих націоналістів аж до сіоністів і маодзедуністів включно... книжка воює проти нас, нашого радянського ладу, КПРС, а отже, проти всього радянського народу, а може, передусім — і проти українського народу... Ми не можемо перебувати далі в Спілці письменників разом із Дзюбою І. М.».

Олесь Гончар записав і тези Дзюбиної промови: «Я розумію ваше становище, — скаже він після Козаченкового нападу. — Не знаю, чи розумієте ви моє, а я ваше розумію. Справа моя, власне, вже вирішена наперед, і від вас не залежить, мені це ясно...»

З-поміж тих, хто тримали слово один за одним, — Збанацький, Собко, Іван Ле, Дмитерко, Воронько, Новиченко, Рибак, Павличко, Бандура, Баш, Загребельний, Бажан. Останній, зауважує Гончар, недостойно повів себе:

«...почав з того:

— Ніхто мені вказівки не давав вас виключати. Я сам і т.д.

(А після всього догнав мене: «Чи не дуже підло я виступив?» — «Вам не треба було зовсім виступати». Скис)».

Над усім цим процесом стояла ще одна людина, яка, все підготувавши, залишилася в тіні, «захворіла» на грип — Юрій Смолич. Гончар називає його «Іудушкою Головлєвим» і відносить до категорії хитрих та підлих людей: Смолич тішиться тим, що всі нібито не розуміють злочину, який він скоїв, «думає, що забули першу редакцію мемуарів. Там з Кулішем вони ридають над могилою М. Хвильового. А зараз — в новім варіанті, що друкується у «Вітчизні», — «ми з Галаном над могилою, де похований сякий-такий, лютий ворог...» і т. ін.)). Основний зміст думок усіх, хто критикував Дзюбу, можна передати тезою Івана Ле: «Ми, письменницька організація України, мусимо з усією рішучістю сказати, що дії Івана Дзюби несумісні з радянською ідеологією і несумісні з нашою радянською дійсністю. Давайте приступимо до ліквідації цього».

Цитує Олесь Гончар і прикінцеве слово Івана Дзюби, який наголосив, що не відмовляється від праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», бо вона в основних своїх положеннях відбиває гірку правду того дня:

«Хотів я працювати — змоги не дали. Хотів поїхати в Грузію або Вірменію, вивчити мову, щоб перекладати, — не вдалось. Але якщо хто скаже вам, що Дзюба брав участь у якихось «змовах», був «зв'язаний» з тим-то й тим... прошу, — не вірте. Навіть слідство цього не довело, і ви, Вас. Павл[овичу] не доведете, і ніхто не доведе ніколи, бо цього не було.

І я прошу пробачення, що завдав вам клопоту, відривав вас стільки разів від роботи. І повірте — ні до кого з вас не почуваю озлобленості. Не знаю, як складеться моя доля, але я не озлоблюсь проти вас... Ви — мусили».

Президія виконала волю влади, прийняла ухвалу, на яку давно чекали партійники: «За грубе порушення принципів і вимог Статуту Спілки письменників, за виготовлення і розповсюдження матеріалів, які носять антирадянський, антикомуністичний характер, виражають націоналістичні погляди, зводять наклеп на радянський устрій та національну політику партії, активно використовуються нашими ворогами в боротьбі проти Комуністичної партії й Радянської держави, Дзюбу І. М. виключити із членів Спілки письменників України». За неї проголосували всі, й Олесь Гончар також. Зупинити процес він не міг хоча б тому, що не очолював на той час Спілки і не мав того важеля впливу, який ми сьогодні називаємо адмінресурсом.

Виповненою щирості є оцінка Олесем Гончаром поведінки Дзюби на засіданні президії: тримав себе гідно, вивищився над усіма, бо почувався внутрішньо найвільнішим. Він, на відміну від жалюгідного звинувачувача, який був ні в сих ні в тих і ховав свій погляд під стіл, сміливо й чесно дивився всім у вічі, «без пози, без театральності, з глибокою внутрішньою переконаністю говорив, що таке правда і що — брехня. Ось таких я побачив тільки на фронті», — цими зворушливими словами й закінчує автор нотатку, датовану 2 березня 1972 року.

Позбавлення Івана Дзюби письменницького квитка — це передостання частина серіалу за назвою «Справа Дзюби». Завершальна частина його — арешт Івана Михайловича (квітень 1972 року), вирок суду — 5 років таборів суворого режиму (травень 1973 року). Цим частинам передувала низка інших. Хронологію їх зафіксовано в щоденникові Шелеста. Якщо порівняти діарійні нотатки Петра Юхимовича та Олесь Терентійовича, то неважко помітити, що перший секретар ЦК Компартії України приділяв «справі Дзюби» значно більше уваги й подав до неї свої

коментарі. За його записами розвиток основних подій серіалу, про який іде мова, від кульмінації до експозиції має такий вигляд:

30 березня 1972 року

Про значення праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», про її розголос і вплив на суспільство свідчить те, що вона стала предметом розгляду на засіданні політбюро ЦК КПРС у Кремлі [17, с. 363-369]. Більшість із тих, хто брав участь в обговоренні доповіді Юрія Андропова про небезпеку ворожої пропаганди, про загострення класової та ідеологічної боротьби, про антипартійні й антирадянські прояви політичних блоків, про просочування за кордон небажаної інформації та поширення «самвидаву», згадували Івана Дзюбу й один з-перед одного критикували його трактат, який, очевидно, не те що не читали, а й в очі не бачили. Тон задав Петро Шелест: розповів про роботу комісії, що аналізувала працю й дала їй правильну оцінку, про випуск книги «Що і як відстоює Дзюба», яка «мала гострий, критичний, розвінчуючий характер» [17, с. 364]. Навіть найповажніша особа зібрання — генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв — поцікавився, чому стосовно вільнодумства Дзюби вчасно не вжито рішучих заходів і не заглушено все в зародку. Пономарьов у своєму виступі наголосив, що в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» на повну силу виявив себе український націоналізм. До нього приєднався Володимир Щербицький, саркастично зауваживши, що на книгу Дзюби ми належно не відреагували, «недостатньо вжили заходів, і це наша помилка» [17, с. 366]. Висновок останнього приголомшив Шелеста, про що свідчить його щоденниковий запис: Щербицький «був зрадником, він себе зовсім розкрив як підлабузник, кар'єрист, безпринципова людина» [там само]. Шкідливою назвав працю Івана Дзюби Демічев і звернувся до всіх із закликком зміцнювати у країні ідеологічний фронт Микола Підгорний, який, на відміну від інших українців-керівників, намагався захищати Україну і її народ, на цей раз зайняв антидзюбівську позицію: запевнив, що трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» культивується за кордоном через ту причину, що в ній відображено бажання й помисли ідеологів Заходу, наших ворогів.

У цьому місці зробимо відступ і наголосимо ще раз на вельми значущому, за нашими переконаннями, факті: прискіпливе обговорення на високому партійному рівні книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?», розсилання її скороченого тексту за вказівкою Петра Шелеста в усі обкоми партії «чи для того, щоб знали «обличчя ворога», чи, може, для того, щоб звернути увагу партійних апаратів на нехтування ними національного питання» [17, с. 765], — подія неординарна. Своім сміливим та принциповим запитанням «То що ж: будете і на п'ятдесятому, і на сімдесят п'ятому, і на сотому році радянської влади знімати з роботи людей за літературні вечори; підсовувати потаємні магнітофони туди, де збираються товариські компанії; розганяти публічні дискусії за допомогою роти КДБ і самбістів; арештовувати за читання книжок; компонувати в катівнях КДБ «націоналістичні організації», вилучати з приватного користування друкарські машини; перевіряти й «проріджувати» особисті бібліотеки будівників комунізму; «тягати» по інстанціях; «ламати хребти», оббріхувати, тероризувати?» Іван Дзюба неабияк насторожив найвищу партійну верхівку, змусив її по-іншому подивитися на національні проблеми, зокрема на українське питання. Автор праці досяг своєї мети. Його книгу сприйняли — як і має бути, кожна зі своєї дзвіниці — три категорії читачів, котрим він її адресував: партійні та державні керівники, що відповідали за національну політику в Україні, втілювали її в життя; байдужі громадяни, які не чинили спротиву російщенню й цим самим сприяли розквітові обрусительства; патріоти, яким боліла тодішня національна політика в Союзі РСР та в Українській РСР і які б мали позитивно впливати на цей процес [7, ч. 5, с. 96-97];

26 лютого 1972 року

Органи КДБ вимагають виключити зі Спілки письменників України Івана Дзюбу [17, с. 360-361];

22 лютого 1972 року

Відбулося закрите засідання Політбюро ЦК КПУ, на котрому обговорювали питання, пов'язане з висновком комісії ЦК КПУ щодо трактату Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». На думку Петра Шелеста, «комісія дала правильну оцінку, було випущено книгу, в якій критикувалась «теорія і труди» Дзюби... ЦК КПРС був своєчасно поінформований про заходи, що вживаються, всі члени Політбюро були згодні й підтримували заходи». Деякі члени комісії — Щербицький, Ляшко, Лутак, Титаренко — вимагали негайного арешту Дзюби та інших. Овчаренко, Скаба, Орер доводили протилежне, пропонували погодитися з ухвалою комісії. Поспішні рішення, занадто радикальні пропозиції корегував Шелест, йому вдалося все-таки вгамувати пристрасті [17, с. 360];

9 січня 1972 року

Уміщено інформацію Федорчука (КДБ) про те, що Дзюбу причислено до угруповання, яке у своїй ворожій діяльності об'єднується із сіоністами і навіть іноземною розвідкою (Сахаров, Якір, Солженіцин [Москва]; Плющ [Київ]). «Потрібно цю справу досконало вивчити, — розмірковує Шелест, — скинувши всіх в один блок, не розібравшись по суті, можемо прийняти багато неправильних рішень, які не принесуть користі, а шкода буде велика» [17, с. 357];

9 серпня 1970 року

Новий голова КДБ Федорчук, який прийшов на зміну Нікітченкові й звинувачував останнього в послабленні дисципліни в комітеті та органах КДБ, «докопувався», чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Він силоміць насаджував принцип: «Ми працюємо на Союз, ми інтернаціоналісти, і ніякої України у нашій роботі немає» [17, с. 329]. До речі, саме Федорчук улаштував масові арешти «дисидентів». Попив він чималенько крові й із Дзюби, коли наклав на нього домашній арешт, звільнив його з роботи у видавництві «Дніпро», а потім знову помилював і дозволив працювати. Так тривало до «справжнього» ув'язнення. Не Шелест, а голова КДБ Федорчук, скаже пізніше Іван Дзюба, вів «національну політику», він був спеціально присланий з Москви, щоб «підкопати» першого секретаря ЦК й покінчити з українським буржуазним націоналізмом [17, с. 766];

11-12 квітня 1967 року

У розмові з редактором журналу «Всесвіт» О. І. Полторацьким Петро Юхимович згадує і Дзюбу, характеризує його як розумну людину, доброго письменника, відданого своєму народові, «але іноді в нього з'являється «політичне донкіхотство», яке завдає шкоди нашій спільній справі, в тому числі розвитку української культури і мови» [17, с. 237];

25 квітня 1966 року

Нікітченко, Шульженко (КДБ), Скаба, Шевель, Кундуфор (ЦК КПУ), Глух (прокуратура) одержали завдання підготувати матеріали про недостойну поведінку Ліни Костенко, Івана Драча, Євгена Сверстюка, Івана Дзюби. Ці матеріали заслухано на XX з'їзді комсомолу України й на з'їзді письменників України. І це, з неприхованою втіхою заявляє Шелест, «подіяло: дехто з молоді рішуче відійшов від неправильних і шкідливих дій» [17, с. 225];

28 січня 1966 року

Петро Шелест приймає декана факультету філології Київського університету імені Т. Г. Шевченка, веде з ним розмову про лист Івана Дзюби. Старий комуніст Ішук — «дуже цікава людина, яка має свої погляди і міркування... стоїть на правильних ленінських позиціях щодо національного питання», — негативно відгукується про лист, запевняє, що візьме участь у роботі комісії й поданні письмової ухвали на нього.

Ця позиція сподобалася Петрові Юхимовичу, підбадьорила його, адже «Ішук — впливова фігура серед студентів і творчої інтелігенції, особливо серед письменників, а це в даному випадку дуже важливий фактор», і йому «особисто була важлива його думка з ряду питань, у тому числі з роботи серед студентської молоді» [17, с. 223-224];

13 січня 1966 року

Проведено нараду з метою викриття шкідливих ідеологічних документів — «Лист 77» та «Інтернаціоналізм чи русифікація?». На цьому партійному зібранні велася розмова й про те, що Гончар вийшов зі складу комісії, яка мала вчинити суд над Дзюбою [17, с. 222-223];

3 січня 1966 року

Шелест одержав Дзюбин лист на 214 сторінок [17, с. 222];

10 листопада 1965 року

Перший секретар ЦК Компартії України вів бесіду з Олесем Гончаром про Івана Світличного та Івана Дзюбу, прислухався до оцінки співрозмовника, що це здібні й талановиті молоді люди, що їх даремно зараховують до націоналістів. Почув він навіть те, що Дзюба та Світличний ніде не працюють і від того страждають [17, с. 221].

У щоденниках Петра Шелеста можна знайти інформацію-компрогат на окремих письменників, як-от: Дмитерко, Подоляка і Коротич підготували гарну статтю проти концепції Дзюби. Або: Дмитерко й Павличко «...добре написали, просто молодці» [17, с. 310], листа, у якому розвінчують Дзюбу.

Віталій Коротич в інтерв'ю, підготовленому Сергієм Шаповалом спеціально для видання «Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали», згадує, як жорстко на нього тиснув завідувач відділу пропаганди ЦК Г. Ревель, щоб опублікував негативну рецензію на книгу Дзюби. Обіцяючи поетові посаду заступника постійного представника України в ООН, він переконував його, що той виконує не просто прохання, а важливу вказівку лідера Компартії України Петра Шелеста. За відмову Віталій Олексійович добре поплатився: «...Через тиждень, — пригадує він, — до Спілки письменників завітав секретар ЦК Овчаренко, зібрав секретаріат Спілки і сказав: «Для нас дуже важливі талановиті люди. Чому такий талант, як Віталій Коротич, протирає штани в секретаріаті?» Він повинен писати! Ми чекаємо на його твори!» І мене вигнали. Вслід за цим розсипали набір моєї книжки» [17, с. 717-718].

Один із «просто молодців» — Дмитро Павличко — не заперечує того, що справді оступився, коли несправедливо критикував Дзюбу, приставши на цинічну пропозицію колеги. У статті «Пам'ять століть» він пише, що цей факт для нього подвійно ганебний: «Перед сумлінням своїм, повністю підтримуючи й подивляючи за розум і відвагу книжку Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», я зламався під натиском Шелеста, підписав на його вимогу Дмитеркову писанину. Ганьба для мене подвійна тому, що я, підписавши той лист, по-перше, виступив проти своєї совісті, а по-друге, опинився в компанії Коротича, тобто потрапив до списку людей, з якими ніколи не хотів мати нічого спільного» [12, с. 144].

Цькування людей одне на одного було модним й у сталінські, й у хрущовські, й у брежнєвські часи. Листи на підтримку або осуд тієї чи тієї особистості, події часто фабрикувалися. Траплялося, що й Гончара без його згоди втягували в різні інтриги. У 1990 році Олесь Терентійович довідався з публікації у «Вечірньому Києві» якогось Букатого (вважає його провокатором), що нібито разом із письменниками Чингізом Айтматовим, Василем Биковим, Костянтином Симоновим, Костянтином Федіним, Михайлом Шолоховим та членами Академії наук СРСР він осуджував поведінку Дмитра Сахарова й Олександра Солженіцина. Як це сталося, авторів «Собору» невідомо. «Знаю тільки, — занотує він 13 травня 1990 року, — що і в вічі я того листа не бачив, ніхто моєї згоди не питав — такий був стиль життя. Але доведи тепер...».

Повернемося до щоденників Олесь Гончара. Після 1972 року аж до 1988 року в них немає жодної нотатки про Івана Дзюбу. Зійшов цей шістдесятник з його діарійного овиду, мабуть, тому, що написав заяву про помилування, яку відразу після свята Великого Жовтня надрукувала «Літературна Україна». Це каяття прочитали тисячі людей. Одні з них осуджували Дзюбу, який ще вчора «був володарем дум і змістовником правди... кришталево чесним і повністю позбавленим честолюбства, пози і самозамилування... імпував... новому поколінню інтелігенції глибокими знаннями, широкою обізнаністю в багатьох сферах життя, аргументованістю твердження... неповторним артистизмом натури» [9, ч. 10, с. 44], та в одну мить відступилися від нього, інші злорадо потирали руки, тішилися, що зламано хребет злісному «антирадянщикові», ще інші не картали, а співчували йому, бо розуміли, що з такою хворобою, яку мала ця велика людина, у в'язниці не вижити.

Свій нелегкий крок — написання й оприлюднення листа про помилування — з відстані чверті століття Іван Дзюба пояснює так: лист «був сприйнятий як відмова від власних поглядів. Але мені уявлялося, що я вкладаю в нього інший зміст: заперечення того, що мені приписувалося. Я хотів заперечити той образ, який мені нав'язували, але який не був моїм. Тому свою заяву я розглядав як самозахист — іншого способу самозахисту тоді в мене не було. Хочуть зробити з мене ворога, антирадянщика, націоналіста? Я ним не є і скажу, що ним не є. А якщо дав якісь підстави так себе розуміти, — в цьому винен. І справді думав, що в чомусь важливому помилився.

Передбачав, що більшість сприйме мою заяву як самозречення. Але міркував так: мої головні задуми і справи ще попереду, своєю працею я доведу, ким я є і для чого живу» [6, ч. 8, с. 103].

Те, що уявлялося авторові «Інтернаціоналізму чи русифікації?», не помітили інші, з-поміж них і Олесь Гончар. Колишнього Івана Дзюби, зауважує у своєму дослідженні «Явище і норма: Іван Дзюба, критик» Марко Павлишин, уже не було, та написані ним нові праці суттєво відрізняються від попередніх [13, с. 26]. Про покайну заяву, про третій період творчості, що розпочався після арешту й тривав приблизно до 1986 року [13, с. 17], про вихід нових книг Дзюби «Грані кристалу» (1976 рік), «Вітчизна у нас одна» (1984) та інших у щоденниках не знайти ні критики, ні похвали. Мовчання, збайдужіння до того, кого колись знав і кому чимось сприяв, — це теж оцінка його. Про Івана Михайловича Олесь Терентійович знову заговорить (скупі і здебільшого в негативному плані), коли колишній шістдесятник опиниться у вирі політичних подій доби перебудови й гласності, утвердження самостійної України. Вартою уваги є нотатка від 3 березня 1990 року: «Не раз доводилось чути від товаришів: як удалося Дзюбі уникнути долі Сверстюка та Світличного, якою ціною це йому далось?»

Важко сказати, ніхто з нас тут не судія. Може, просто інший збіг обставин... Ясно тільки, що творча людина змінюється, не стоїть на місці, в її натурі — розвиватись. І що Дзюба явно змінився (не завжди на краще) — це теж помітно. Але ради об'єктивності варто сказати, що останнім часом він багато робить для захисту мови, для національного відродження, а за це людині багато що прощається. До того ж у нас так мало інтелігенції!»

Подібну думку Олесь Терентійович висловив раніше — 20 липня 1988 року: «А сьогодні Дзюба у «Вечірнім Києві» друкує серію розумних статей на захист мови». Слід зауважити, що мовознавчі студії Івана Дзюби заслуговують на дуже високу оцінку. Такі дослідження цього вченого, як «Доля мови — доля народу», «Мова і гримаси суспільства», «Не полегшуймо собі справи», «Навколомовна мла серед білого «Дня», «Ще до судилища над «суржи́ком», та ціла низка інших достойно поповнили скарбницю української соціолінгвістики, сприяли розв'язанню складних проблем мовної ситуації, мовної політики, мовного законодавства в Україні.

Якщо порушити питання про загальну оцінку Олесем Терентійовичем Івана Дзюби як громадсько-політичного діяча, то відповідь на нього містить запис, датований 27 грудня 1992 року: на думку Гончара, найточнішу характеристику Дзюбі дав Василь Стус у своєму «Відкритому листі», який спочатку надрукувало видавництво «Смолоскип», а 1992 року — харківський «Чумацький шлях». Побачив світ він і за кордоном (Канада, Сполучені Штати Америки):

«Ти продовжуєш сповзати вниз і вниз, ... замість того, щоб зачепитися об болісне відчуття власної ганьби і не дати потокові остаточно заволодіти собою. Навіщо ти розмальовуєш свій гріх? Чому ти не хочеш глянути у вічі своїй найбільшій трагедії? Перед тобою стояв вибір — або податися з нами на схід, або врятуватися страшною ціною самознищення. Ти обрав останнє».

Є в цьому листі гіркіші докори, як-от: «... той, кого я знав, — помер, а той, про чиє народження ти голосно заявив два роки тому, мені незбагненний. Першого я шанував, ставився до нього з безоглядною повагою, другого — зневажаю. Твоє ім'я стає символом зацькованості й жалюгідності, і через це кожного із твоїх учорашніх шанувальників не може не огортати болюча думка: хто ж ти єси, Іване!?»

Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чийм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення» [16, с. 69-71].

Принагідно скажемо, що у тритомнику Гончара є ще одна нотатка, у якій фігурують Василь Стус та Іван Дзюба. Стус у своїх табірних записах, які Олесь Терентійович прочитав у журналі «Дніпро», різко негативно характеризує Дзюбу та інших шістдесятників — Івана Драча, Дмитра Павличка, навіть Ліну Костенко. Така оцінка, на переконання Гончара, «нещадна», вона не що інше, як вияв крайнього, не завжди й справедливого максималізму, зумовленого табірним життям. Пережите справді-таки очерствило Стусову душу, бо «нема в табірних записах теплого слова навіть про рідних. Тільки матір згадав...» [25 листопада 1992]. Ці діарійні розмірковування засвідчують, що Олесь Гончар був об'єктивним в оцінці людей, умів і не боявся відкидати все другорядне, усвідомлюючи, що воно породжує небезпеку не помічати в усіх загалом й у кожного зосібна того, що ми називаємо чеснотами та вадами народу або особистості.

Відповідь на запитання про загальну оцінку Олесем Гончаром Івана Дзюби знаходимо ще в двох сповнених їдкуватої іронії нотатках: «Я йому [Дзюбі. — М. С.] — інтуїтивно — ніколи до кінця не вірив, хоча й захищав» [27 грудня 1992], «я був і залишаюся у сумнівах, зокрема про Дзюбину моральні якості» [9 липня 1995]. У Гончара були підстави сказати: «Я не вірю Д. [Дзюбі. — М. С.]». Ось одна з них: Іван Михайлович без погодження з Олесем Терентійовичем опублікував у журналі огляд літератури (за одним із жанрів), який перед цим готував для зведеної синтезованої доповіді, котру мав виголошувати на V з'їзді голова Спілки письменників України. Навчений життям Гончар «замість того, щоб механічно все зліпити до купи (як це робили раніше)», сам написав виступ, наповнивши його власними думками. «А якби я справді скористався його [Дзюбиним. — М. С.] оглядом і включив його текст у свою — хай і офіційну — доповідь? У якому б я світлі постав? « — розмірковує автор щоденників [3 березня 1990]. Ситуація й справді вельми делікатна. І всяк би, мабуть, прореагував на неї так, як і Гончар. Та не в цьому основна причина недовіри Дзюбі. Вона залягає глибше — у заяві про помилування й — особливо — у покайній книжці, «скомпонованій, певне ж, на замовлення в гебешницьких застінках» [3 березня 1990]. Перший секретар ЦК КП України Володимир Щербицький просив Олеся Терентійовича написати рецензію-хвалу на нове дослідження Івана Дзюби, яким «перекреслювалась... попередня праця («Інтернаціоналізм чи русифікація?»)). Він категорично відкинув цю пропозицію. «Людина, яка вчора писала так, а сьогодні зовсім інак, для мене втрачає інтерес» [там само], автора покайного опусу «хвалити

нема за що» [27 грудня 1992] — ось аргументи «відмови в довірі», котру висловив письменникові найвищий чиновник республіки. Йому, цьому чиновникові, «було невтямки, і він усе доскіпувавсь: Чому? Чому? А міг би догадатися...», — читаємо щоденниковий запис від 27 грудня 1992 року й додаємо від себе: Володимир Васильович усе розумів, одначе хотів використати цю критику-веремію з неабиякою вигодою, довівши всім, що перед несхитною комуністичною системою ламаються не лише молоді Дзюби, а й усесвітньо відомі автори «Собору».

Прочитавши у газеті «Слово», що спеціалізувалася на опоганюванні письменників, переконливе та дошкульне дослідження за назвою «Дефект кристалу», 19 липня 1993 року Гончар зробить ще один побудований на контрасті запис про Дзюбу: «Як виблискував цей «кристал» у 60-их роках і що зосталось від цього кристалу, коли він пройшов шліфування в досвідчених «ювелірів» із відомої вулиці, де й було скомпоновано книжечку «Грани кристалла», видану в Москві видавництвом «Мысль» 1982 року». Коментувати його не будемо, скажемо лише, що ці рядки перегукуються з іншими щоденниковими рядками, зокрема тими, які винесені нами в заголовок: «Лицар. Незламна духом людина» і «сумнівний в'язень Іван Дзюба».

Олесь Гончар не оминув і такого епізоду із Дзюбиного життя, як перебування його на посаді міністра культури. Він звинувачує Івана Михайловича, що «легко згодився піти на живе місце, ніби й не помітивши, що переступає через людину» [23 листопада 1992], котра старалася щось зробити «для нашої нещасної культури» та домоглася певних успіхів [там само], «була... на своєму місці, працювала не гірше», ніж пізніше він, Дзюба, якого названо в щоденниках «безпорадним кристалом», але «слухняним, зручним для своїх босів» [19 липня 1993].

Вивело з рівноваги Гончара те, що над Ларисою Хоролець безсоромно і брутально вчинено розправу: «наші джентльмени», «забронзовілі по своїх кріслах демократи» виганяли єдину з-поміж українських міністрів жінку, не прислухаючись до голосу тих, хто просив цього не робити, вносили у вуха президента море бруду про талановиту акторку й письменницю. Як усе було насправді, знає тільки Іван Дзюба. Він міг би також спростувати пущене в його бік звинувачення, що нібито виступив проти відбудови Михайлівського Золотоверхого і цим підтримав «відступників нації, які ради свого модерного егоїзму зраджують Україну в її найтяжчі часи» [30 червня 1993] (див. також: [19 липня 1993]). Міг би, однак не зробив цього, й передусім тому, що жив за шляхетним принципом — «умій прощати»: «Ні за Ким не бачу вини переді мною особисто. Навіть за тими, хто мене ображав, арештовував, судив. Навіть за тими, хто підписував авторитетні експертизи, що кваліфікували мене як ворога Радянської влади. Пам'ятаю їхні шановні імена. Але — забув. Не було цього» [7, ч. 8, с. 102]. А ще тому, що цінує найдорожче — час, розуміє, що йому нема вороття. Треба визнати, що всі ці звинувачення незначні порівняно з тим вкладом, який зробив у розвиток нашої культури як письменник, учений, публіцист, енциклопедист, критик Іван Дзюба. Красне письменство, культурологія, літературознавство, мовознавство — це далеко не всі духовні сфери, у котрих міцно осіла мудра Дзюбина думка, де він залишив помітний слід, яким уже впевнено йдуть сучасники і яким прямуватимуть прийдешні.

У висновку скажемо, що Іван Дзюба постає на сторінках щоденників Олесь Гончара радше не як невольник, що «самознищувався, перекреслював учора написане», а як правдолюб, великий мудрець. Доказів довго шукати не треба. Ось хоча б один із них: Гончара найдужче обурює те, що академіками стають не «суперінтелектуальний Дзюба» [30 червня 1993], чи критик, професор-літературознавець Київського університету імені Тараса Шевченка Петро Кононенко, чи поет Дмитро Павличко, а різні апаратники, які «збанкрутували в своїх кабінетах, ідуть в Академію, як на останній випас» [2 липня 1991]. Усім своїм еством він протестує, що з урядової обойми виштовхують справді достойних людей, патріотів — Івана Дзюбу, Петра Таланчука, Миколу Жулинського. Таким чином, коли йдеться про

велике, про справи виняткової ваги, які не раз лягали на плечі Івана Дзюби, всі інші гріхи цього чоловіка Олесь Терентійович не помічає, вони десь губляться, отже, і пробачаються.

Звернемося ще раз до післямови, яку подав автор до свого вистражданого дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?» через 25 літ, коли воно вже офіційно, без заборон удруге прийшло до читачів, коло котрих розширювалося із уражаючою швидкістю: «...мої головні задуми і справи ще попереду, своєю працею я доведу, ким я є і для чого живу» [7, ч. 8, с. 103]. Іван Дзюба, як і Олесь Гончар, уже зайняв гідне місце в українській духовності. Хочеться лише попросити у Всевишнього, аби дарував йому довгії та творчії літа на звершення великих планів, яких у нього багато. Хочеться також вірити, що спочилий у Бозі Олесь Гончар радіє успіхам справжнього інтелектуала Івана Дзюби й прощає йому всі провини, за які колись (може, і не зі своєї волі, а може, через надмірну вимогливість до себе й до інших, чи упередженість, чи...) картав, бо й сам був небезгрішний.

Примітки

1. Бойко Леонід. Як розпинали Івана Дзюбу [електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz22htm>.
2. Високоліття: Олесю Гончару — 75: Зб. матеріалів / Ред.-упор. В. Я. П'янов. — К.: Укр. письменник, 1993. — 214 с.
3. Гончар Валентина. «Я повен любові...» (Спомини про Олесь Гончара) / В. Гончар. — К.: Сакцент Плюс, 2008. — 448 с.
4. Гончар О.Т. Листи / О.Т. Гончар; упоряд. В.Д.Гончар, Я.Г.Оксюта. — К.: Укр. письменник, 2008. — 431 с.
5. Гончар Олесь. Щоденники: У 3-х т. / О.Т. Гончар; упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д.Гончар. — К.: Веселка, 2002–2004. —
Т. 1 (1943–1967). — 2002. — 455 с.
Т. 2 (1968–1983). — 2003. — 607 с.
Т. 3 (1984–1995). — 2004. — 606 с.
6. Дзюба Іван. Виступ на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження Василя Симоненка / Іван Дзюба // Сучасність: література, наука, мистецтво, суспільне життя. — 1995. — Ч. 1. — С. 153-158.
7. Дзюба Іван. З відстані чверть століття / Іван Дзюба // Вітчизна: Літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України. — 1990. — Ч. 5. — С. 95-130; Ч. 8. — С. 89-107.
8. Дзюба Іван. З криниці літ: У 3 т. / Іван Дзюба. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т.1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. — 975 с; Т. 2: Шевченко і світ; Естетика і культурологія; Знайомство з десятою Музою; «Бо то не просто мова, звуки...»; Тернисті дороги порозуміння. — 976 с.
9. Жиленко І. Номо Fegiens / І. Жиленко // Сучасність: література, наука, мистецтво, суспільне життя. — 1997. — Ч. 9. — С. 12-87; Ч. 10. — С. 16-70.
10. Літературна Україна: Газета письменників України. — 1973, 9 листопада.
11. Овсієнко В. В. Світло людей: Мемуари та публіцистика: У 2 кн. Кн. I / В.В.Овсієнко. — Х.: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. — 352 с.
12. Павличко Дмитро. Петро Шелест / Д. Павличко // Пам'ять століть: Історичний, науковий та літературний альманах. — 2005. — №1 (58). — С. 109-153.
13. Павлишин Марко. Явище і норма: Іван Дзюба, критик / Марко Павлишин // Дзюба Іван. З криниці літ: У 3 т. / Іван Дзюба. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т.1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. — 975 с.
14. Родинний архів Олесь Гончара.
15. Сверстюк Євген. Василь Симоненко прилетів на білому коні / Євген Сверстюк // Сучасність: Література, наука, мистецтво, суспільне життя. — 1995. — Ч. 1. — С. 149-152.
16. Стус Василь у житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упор. і зредаг. Осип Зінкевич і Микола Француженко. — Балтимор; Торонто: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. — 463 с.
17. Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / П. Шелест; упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін. — К.: Генеза, 2004. — 808 с.

**ОЛЕСЬ ГОНЧАР — ИВАН ДЗЮБА — ПЕТР ШЕЛЕСТ: ДНЕВНИКОВАЯ
ВЗАИМОРЕЦЕПЦИЯ**

По материалам дневников Олесь Гончара и — отчасти — Петра Шелеста в хронологическом разрезе, охватывающем период с 1965 года по 1995 год, определено место и роль писателя, публициста, общественного деятеля Ивана Дзюбы в общественно-политической жизни Украины эпохи Хрущева, Брежнева, перестройки и независимости нашего государства.

Ключевые слова: Иван Дзюба, Олесь Гончар, Пётр Шелест, дневники, работа «Интернационализм или руссификация?», шестидесятничество.

M. I. Stepanenko

**OLEŚ' HONCHAR — IVAN DZYUBA — PETRO SHELEST: MUTUAL
UNDERSTANDING THROUGH DAYBOOKS**

The article reveals the place and role of the publicist and public person Ivan Tsuyba in the political and public life of Ukraine during the epochs of Khrushchiov, Brezhnev, Perestroika and independence of Ukraine as represented in the diaries of Oles' Gonchar and partially Petro Shelest. The chronological approach has been employed and the period of 1965-1995 has been covered.

Keywords: Ivan Tsuyba, Oles' Gonchar, Petro Shelest, diaries, the work «Internationalism or Russification?», dissidents of the 60-ies.

Надійшла до редакції 5 травня 2010 року

УДК 001.9:168.522:316.653/658

П.А. Кравченко

**РОЛЬ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАТЬ У ХОДІ РОЗБУДОВИ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

Процес дегуманітаризації вищої освіти в Україні може перетворитися із формального в реальний. Така стратегічна політика неминуче приведе до формування технократичного мислення у молоді, а у майбутньому до автократизму, тоталітаризму, антидемократичного способу життя та вульгаризації національних цінностей. Яскраві приклади — фашистська Німеччина, сталінізм, маоїзм, радянський тоталітаризм.

Ключові слова: авторитаризм, громадянське суспільство, де-гуманітаризація знання, національні цінності, освіта, технократизм, тоталітаризм.

В українському суспільстві існує низка гострих проблем, розв'язання яких розраховане не на миттєвість, не на разовість, а на роки, можливо, й на десятиліття. До таких проблем належать, зокрема, наступні:

- різке, одномоментне — зовсім не характерне для сучасної Європи як цивілізаційного взірця для нас — майнове розшарування;
- проблема європейського вибору як проблема будівництва Європи в Україні;
- несформованість відпрацьованої системи суспільного дискурсу стосовно найбільш нагальних питань соціокультурного облаштування буття (останній приклад — пробуксовка зі створенням громадського телебачення);
- криза українського кінематографа та книговидавництва;
- ганебний, цілеспрямований розвал українського села як колиски української нації — а це третина усіх громадян України;
- важка традиція владарюючих в Україні еліт — їх нездатність домовлятися між собою;
- невідділеність влади від бізнесу та продовження корупційної практики у низці галузей суспільного життя;
- гострий екологічний дисбаланс на теренах України;
- відсутність реалізації на нашій землі української національної ідеї, сучасної української мрії — розбудови не дикого, на кшталт XVIII-XIX сторіч, капіталізму, а соціальної — європейського зразка — ринкової економіки;